

оперувати у процесі управлінської комунікації, поряд з універсальними, необхідними специфічними професійними знаннями.

✦ Дискурсивний підхід дозволяє вирішити лінгвістичні проблеми тексту державного управління, розставляючи акценти на користь обумовленості його параметрів роллю відправника мовлення – суб'єкта висловлювання, який діє в певних умовах з певною метою. Це насамперед система дій щодо аналізу дійсності та відбору значущих об'єктів, включаючи елементи мови. Причому діяльність ця не знеособлена: її здійснює конкретна людина – науковець або управлінець, який бачить перед собою абсолютно конкретну ситуацію. Дослідження когнітивних аспектів комунікативних стратегій мовної поведінки в ситуаціях професійного спілкування буде сприяти формуванню цілісної структури мовної особистості управління і вдосконаленню його комунікативної компетенції. У створюваних мовною особистістю текстах, у мовній поведінці відбивається специфіка професійного спілкування, світогляд, професійні установки і цілі. Використання теорії дискурсу дасть можливість дослідити роль мовної особистості (управлінця) у процесі створення та інтерпретації мовлення в умовах професійної діяльності.

Література.

1. Бакуменко В. Д. Теоретичні та організаційні застави державного управління : Навчальний посібник. / В. Д. Бакуменко, П. І.Надолішній. – К. : Міленіум, 2003. – 256 с.
2. Бацевич Ф. Духовна синергетика рідної мови : Лінгвофілософські нариси : монографія / Флорій Бацевич. – К. : ВЦ «Академія», 2009. – 192 с. (Серія «Монограф»).
3. Белова А. Д. Поняття «стиль», «жанр», «дискурс», «текст» у сучасній лінгвістиці / А. Д. Белова // Вісник КУ. Іноземна філологія: Випуск 32-33. – 2002. – С. 11–14.
4. Борботько В. Г. Элементы теории дискурса / В. Г. Борботько – Грозный : Изд-во Чечено-Ингуш. гос. ун-та, 1981. – 133 с.
5. Бронікова С. А. Моделювальні стратегії медійного дискурсу [Текст] / С. Бронікова // Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України. – 2007. – №1. – С. 205–212.
6. Йокояма, О. Б. Когнитивная модель дискурса и русский порядок слов [1986] / О. Б. Йокояма. – М.: Языки славянской культуры, 2005. – 424 с.
7. Лабашук М. Слово в науке и искусстве: научное и художественное осмысление феноменов вербального мышления / М. Лабашук – Тернополь : Підручники і посібники, 1999. – 272 с.
8. Макаров М. Л. Основы теории дискурса // М. Л. Макаров. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. – 280 с.
9. Лук'янець В. С. Сучасний науковий дискурс: Оновлення методологічної культури: Монографія / В. С. Лук'янець та ін. – К.: ВІПОЛ, 2000. – 304 с.
10. Про утворення комісії з проведення реорганізації Головного управління державної служби: Розпорядження Кабінету міністрів України від 20 липня 2011 р. № 704-р // Офіц. Веб-портал Кабінету міністрів України. – Режим доступу: www.kmu.gov.ua/control/ru/newsnpd?npdList_stind=121.
11. Серио П. Русский язык и анализ советского политического дискурса: анализ номинализаций / П. Серио // Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса; [пер. с фр. и португ. Общ. ред. и вступ. ст. П. Серио; предисл. Ю. С. Степанова]. – М. : Прогресс, 1999. – С. 337–383.
12. Фаренік С. А. Логіка і методологія наукового дослідження : Наук.-метод. посіб. – К. : Вид-во УАДУ, 2000. – 340 с.
13. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. М.: Наука, 1974. – 428 с.
14. Van Dijk T. A. Discourse, Context and Cognition // Discourse Studies. 2006. 8(1). P.159–177. (Special issue on discourse, interaction and cognition).

УДК 339.92(4-6)

Діана Слабих

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ЄВРОПІ

Стаття присвячена теоретичним проблемам інтеграційних процесів в країнах ЄС, визначено основні особливості цих процесів на початковому та сучасному етапі розвитку міжнародних відносин. Проаналізовано вплив глобалізаційних процесів на розвиток інтеграції. Вивчено основні чинники політики європейської інтеграції.

Ключові слова: інтеграція, глобалізація, європейська інтеграція, ЄС, країни ЦСЄ.

✦ Для інтеграційної теоретичної думки важливу роль відіграли основні підходи до осмислення європейської інтеграції. Слід зазначити, що процеси інтеграції настільки динамічні, що реалії тих часів, коли ці теорії створювалися, позначилися на самих теоріях. Таким чином, теоретичні дослідження, які осмислюють процеси європейської інтеграції, розглядаються без відриву від самих процесів, які тривали в Європі в часи появи цих теорій. Європейське об'єднання вугілля і сталі (1952 р.), Європейське економічне співтовариство і Європейське об'єднання з атомної енергії (1958 р.) стали об'єднанням західноєвропейських держав, що прагнули до політичної й економічної єдності при частковому відмовленні від своїх національних суверенітетів [1, с. 14–15]. Цей підхід, який майже не мав аналогів, привернув увагу дослідників і підштовхнув їх до аналітичного осмислення тих інтеграційних процесів, які відбувалися в Європі.

Майже одночасно з процесом вироблення основ об'єднання зазначених Європейських співтовариств у єдиний організм (1967 р.) сформувався новий напрям інтеграційних теорій [1, с. 15]. Він знайшов своє відображення в теорії наднаціональності, що пояснює характер відносин в інтеграційних об'єднаннях держав тим, що вони не лише випливають з відносин, властивих членам міжнародних організацій, але розвиваються по шляху подолання чи обмеження можливостей появи протиріч між ними.

✦ Теоретичним аспектам інтеграційних процесів у Європі присвячені праці як зарубіжних, так і вітчизняних вчених. Проблеми економічної інтеграції розглянуто у роботах Б. Лессера, процес дивергенції країн Європи та його особливості визначено в працях П. Пі-

кюра, Ф. Фукуяма, політичні засади інтеграції розкриті С. Хантінгтоном, Е. Хаасом. Багато вітчизняних дослідників займаються вивченням процесів європейської інтеграції в історичному контексті та на сучасному етапі, визначаючи перспективи України щодо приєднання до ЄС: П. Буряк, С. Василенко, О. Гупало, Б. Гаврилшин, І. Грицяк, І. Грицуник, О. Добржанська, В. Кривцова, В. Копійка, Т. Шинкаренко та інші.

Широкий спектр наукових праць західних та вітчизняних дослідників з цієї теми дає змогу зробити висновок щодо формування самостійного наукового напрямку, в межах якого здійснюються економічні, політичні соціальні та інші дослідження, присвячені новому явищу в європейській історії – Європейському союзу як наддержавному утворенню з більшістю атрибутів федеративного наднаціонального утворення. Таким чином, інтеграцію можна визначати не лише як категорію, що відображає стан взаємозв'язку окремих складових (країн, регіонів) та функціональні особливості певної новоутвореної системи, але і як процес, що характеризує рух до такого стану через відповідну ієрархію історичних етапів та механізмів формування інтеграційних інституцій.

Формулювання цілей статті (постановка завдання) – дослідити особливості інтеграційних процесів в Європі із врахуванням розвитку ЄС на сучасному етапі.

Мета

Переважна більшість зарубіжних і вітчизняних дослідників єдині в загальних оцінках стану й змісту сучасних інтеграційних процесів у Європі й світі. В основному розгляд інтеграційних процесів пов'язаний із вивченням впливу глобалізації на економічні механізми країн; з аналізом регіоналізму у сфері економічної діяльності; формуванням наднаціонального політичного механізму; з аналізу функціональної та ієрархічно-структурної відмінності європейських організацій, і також певна увага науковців прикута до утвердження єдиних (уніфікованих) правових стандартів.

Так, наприклад, Б. Лессер підкреслює важливу роль глобалізаційного фактора при формуванні нових політичних інститутів [6, с. 45–57]. Наголошуючи на ролі глобалізації як засобу активізації інтеграційних процесів через збільшення міжнародних потоків капіталу, зростання конкуренції, і, водночас, на значній втраті політичної автономії окремими країнами-членами інтеграційних економічних об'єднань, Б. Лессер ставить питання про взаємодоповнення та конкуренцію регіоналізації і багатосторонньої лібералізації, пропонує змістити акценти в дискусії щодо економічного сенсу проблеми перевищення сукупного виграшу над сукупними втратами [6, с. 54]. До значного теоретичного протиріччя може привести порівняння актуальності економічних реформ і критеріїв на вступ до Європейського Союзу. Цікаво, що, власне, Копенгагенські критерії ідентифікують кінцевий, а не проміжний хід реформ.

На особливу увагу також заслуговує можливість встановлення правових відносин між соціальними, економічними та іншими суб'єктами різних країн, закріплених на наддержавному інституціональному рівні, та одночасне підвищення ролі таких відносин порівняно із системними можливостями національних законодавчих норм. Саме тому в межах глобалізаційних процесів змінюються функції й можливості країн як складових економічної системи та учасників економічних процесів, і зусилля держави зосереджуються переважно у сфері фінансового, інституціонального й корпоративно-правового регулювання.

Аналіз підходів, крізь призму яких осмислювалися інтеграційні процеси в Європі, дозволяє виділити основні складові, які притаманні процесу інтеграції:

- передумови;
- мета (перспективи створення інтеграційного угруповання);
- прагнення еліти держав до об'єднання;
- інформаційна політика для населення країн та перетворення цієї ідеї на національну;
- вироблення та прийняття відповідних правових та програмних документів;
- створення спільних структур та інституцій.

Розглянемо ці чинники детальніше. Передумови інтеграції полягають в тому, що країни, які інтегруються, мають подібний рівень розвитку і певний «ступінь зрілості», що пов'язано із історичними та культурними зв'язками (П.Ріквор), наявними спільними проблемами (С.Хантінгтон), які постають перед країнами та спонукають їх до розвитку співробітництва [5; 8]. Важливим фактором впливу є географічна близькість країн. Європейська інтеграція з кожним етапом розширення ЄС на схід дедалі помітніше ускладнюється як явище, набуваючи нових внутрішніх суперечностей регіонального та міжрегіонального масштабу на тлі критичних вимірів глобалізації.

Мета інтеграції або перспективи створення інтеграційного угруповання (Ф. Фукуяма) полягають у визначенні можливості вирішення важливих та першочергових спільних завдань для країн, що інтегруються [7]. Одним з таких питань є створення ефективної системи безпеки, що базується на воєнно-технічних та політико-ідеологічних засадах. Останні, в свою чергу, також пов'язані з наявністю культурно-історичних зв'язків.

Прагнення еліти держав до об'єднання. Так, наприклад, створення Євросоюзу стало можливим за ініціативи політичних лідерів зацікавлених країн. Однак функціоналісти недооцінювали структурне політичне співробітництво, вважаючи, що достатньо економічного і технічного співробітництва для успіху інтеграції. Тим самим вони залишили поза увагою суверенітет і вплив зовнішнього середовища [4, с.14]. Роль еліт полягає в тому, щоб з самого початку визначити і проголосити цілі, яких можна досягти за допомогою інтеграції; чітко спрогнозувати наслідки інтеграції, прорахувати початкові витрати, з'ясувати, коли вони окупляться, і країна використовує результати інтеграції. Еліта має об'єктивно оцінювати, чи є країна готовою до створення наднаціональних структур.

Еліта, в свою чергу, проводить відповідну інформаційну політику серед населення країн. Основа цієї політики – ідентичність європейців. На відміну від країн ЦСЄ, Україна, Молдова ототожнюються як частина Росії, порівнюючи з Чехією та Польщею, які вважаються частиною Європи. Й про Україну взагалі то мало відомо населенню ЄС, натомість про ЦСЄ громадяни Західної Європи є значно обізнаними. Ідентичність українців продовжує формуватися та характеризується певною амбівалентністю, проте спостерігається очевидна тенденція сприйняття європейської системи цінностей на противагу російській та радянській. Водночас європейський вектор може сприяти консолідації української нації, що позитивно вплине на перспективи інтеграції України до європейського співтовариства.

Ідея європейської інтеграції та прагнення стати повноправним членом європейського співтовариства активно декларується українською політичною елітою. Запорукою реалізації політичного курсу України на єв-

ропейську інтеграцію є об'єктивне і масове інформування населення про стандарти життя, правовий і соціальний захист та норми політичної культури в європейських державах, де роль соціальних медіаторів й універсальних агентів соціальних зв'язків виконують засоби масової інформації та комунікації.

На жаль, сучасний стан інформаційної кампанії з підтримки стратегії європейської інтеграції України має деякі недоліки. По-перше, – інформаційна діяльність засобів масової інформації та комунікації практично зорієнтована на громадян, які підтримують вступ України до Європейського союзу і бажають отримати нову інформацію з цього питання. За такого підходу противники євроінтеграції практично виключені з системи пропаганди ідеї євроінтеграції, в результаті чого кількість прихильників євроінтеграції зростає повільно. По-друге, – відчувається брак фахівців з питань європейської інтеграції та малочисельність наукових і освітніх центрів з європейських досліджень. По-третє, – не вистачає ресурсного забезпечення та державного фінансування інформаційних кампаній.

Експертне опитування фахівців-політологів дозволило визначити та оцінити чинники, що гальмують формування європейської ідентичності в українському суспільстві. Загальний рейтинг чинників гальмування свідчить, що перше місце у рейтингу належить економічному фактору, друге – політичному, третє – інформаційному, четверте – історичному, п'яте – культурному [4, с. 14].

Така думка експертів співпадає з результатами соціологічних опитувань населення, де важливість матеріального показника, тобто низький рівень добробуту, визнавався головною причиною відмови українців ідентифікувати себе як європейців. Сучасна українська молодь переважною більшістю відчуває свою ідентичність з Європою та вбачає європейську інтеграцію України пріоритетним напрямом її зовнішньої політики. Як основну перешкоду на шляху українських євроінтеграційних процесів молодь називає низький рівень добробуту населення та соціально-культурні умови життя, що на сьогодні в Україні не відповідають європейському рівню.

Останній чинник – це створення спільних структур та інституцій, яким країни поступово передають чи делегують повноваження для здійснення інтеграції. Інтеграція ставить учасників перед необхідністю колективних дій всіх країн з усього спектру питань. Виникає проблема створення механізмів співробітництва для узгодження підходів і вироблення взаємоприйнятних рішень.

Е. Хаас показав, що економічна інтеграція створює політичне підґрунтя, яке стимулює інтеграцію. Досвід політичних перетворень свідчить, що система прийняття децентралізованих рішень не завжди дає належні результати, а вибір колективного рішення залежить від того, яким чином ці рішення утверджуються. Для створення оптимального режиму прийняття рішень потрібні спільні правила, норми та регламенти, а також створення інститутів управління процесом. Необхідне делегування державою своїх повноважень відповідному інституту і спостереження, як ці рішення імплементуються за умови обов'язкового виконання країнами [9, с. 171].

Незважаючи на суттєву різницю між методологічними підходами до міжнародних інтеграційних процесів в Європі, між ними є багато спільного. Майже всі вони містять шляхи розвитку європейського інтеграційного процесу та прораховують його кінцевий результат: створення наднаціонального утворення, збереження міждержавної структури або інший розподіл повноважень

між національним і європейським рівнями. Політика Євросоюзу є політикою компромісів. Тобто інтеграція має обмежуватися політичною реальністю і власними інтегресами держав-учасниць [8, с. 72].

В сучасній Європі справді розвиваються інтеграційні процеси в різних сферах суспільно-політичного, економічного, військово-стратегічного та культурного життя країн, які формують європейську спільноту, а з другого боку – ускладнюються причинно-наслідкові зв'язки між розширенням за рахунок нових країн, насамперед з Центрально-Східної Європи (ЦСЄ), та загальною ефективністю Євросоюзу [3, с. 676].

Вирішальний елемент ускладнень у ході розширення ЄС та його адаптації до нових умов життєдіяльності бачиться у сфері безпеки і стабільності в європейському регіоні. В процесі євроінтеграції постала проблема визначення чи уточнення географічних меж Європи й механізмів її подальшого інтегрування. Вхідження нових членів, з одного боку, створює бажані для ЄС перспективи формування цілісної Європи в єдиних політичних та економічних межах. З іншого боку, практична реалізація супроводжується чисельними проблемами всередині самого ЄС, обумовленими такими елементами інтеграції, як адаптування національних економік до введення єдиної валюти, формування спільної зовнішньої політики й політики у галузі безпеки, пошук моделі відносин з країнами-сусідами, передусім з Росією.

Переживаючи подвійні зміни на сучасному етапі розвитку – розширення та внутрішнього поглиблення інтеграційного процесу – Європейський союз, до складу якого ввійшли країни ЦСЄ, трансформує свої відносини з тими європейськими державами, які залишилися поза його межами [2, с. 115–116].

Все окреслене вище у сукупності посилює перспективу європейської інтеграції нашої держави як невід'ємної складової європейського політичного, економічного і культурного простору. Європейська інтеграція вбачається єдиним способом подолання наслідків радянського минулого, гармонійної інтеграції України у світову економіку та зміцнення безпеки.

У рамках ЄС наднаціональне вирішення економічних проблем доповнюється міждержавним співробітництвом у галузі зовнішньої політики та політики безпеки, а також внутрішньої політики і політики в галузі права.

ЄС не є ані федеративною державою, ані просто міжнародною організацією, в рамках якої уряди співпрацюють між собою. Держави-учасниці обмежують свій суверенітет, щоб досягти більшого міжнародного впливу та демократичним шляхом розв'язувати спільні проблеми на європейському рівні. З цією метою вони передали свої повноваження створеним ними ж інститутам.

Саме Європейський союз забезпечив найоптимальніше для європейських держав поєднання наднаціональної та міждержавної складових в інтеграції. Свідченням цього є постійне поглиблення інтеграції з одночасним її поширенням на все більше кількість країн.

В цілому можна зазначити, що інтеграція має дві складові, які взаємодоповнювали цей процес: перша – поглиблення, і друга – розширення інтеграції. Саме за шість десятиліть розвитку Європейського співтовариства воно зазнало чотири хвилі розширень, і як наслідок цього процесу у 2007 році відбулось розширення ЄС до 27 країн.

Успіху інтеграції, її зовнішньополітичній спрямованості сприяли відповідні основоположні принципи. Найважливіший із них – принцип субсидіарності. Він дає змогу врівноважити й розв'язати суперечності між

Євросоюзом й національно-державним суверенітетом. Відповідно до нього повноваження інститутів центральної й місцевої влад повинні ретельно регулюватися для запобігання відцентрованим тенденціям. Цей принцип також означає своєрідну взаємодоповнюваність влад, коли до повноважень верховного рівня вводиться обмежена кількість функцій, що їх центральні органи можуть виконувати якнайкраще, не порушуючи автономії нижчих рівнів, які мають достатні повноваження й компетенцію під час вирішення місцевих питань.

Характерною ознакою політичної стратегії ЄС щодо країн ЦСЄ є уніфікація, яка включає розробку критеріїв відповідності країн з ЦСЄ політичним та економічним умовам вступу до ЄС [2, с. 125]. Одна з важливих умов проведення політики розширення ЄС на Схід передбачає, що це не заважатиме процесу подальшої внутрішньої інтеграції країн-членів Євросоюзу, яка полягає в узгодженні позицій держав-членів ЄС при розробці спільної стратегії розширення, вдосконаленні механізмів прийняття рішень.

До головних особливостей формування стратегії розширення ЄС слід віднести політичні переваги, що поділяються на чотири категорії, а саме: геостратегічні переваги, міжнародна безпека, внутрішня стабільність, підтримка демократії та реформ в регіоні ЦСЄ; етапність та поступовість, що визначаються пошуком ефективного вирішення завдань, обумовлених дихотомією розширення – реформування; відповідність економічних переваг від розширення пріоритетним політичним цілям з метою формування єдиного європейського політичного простору; уніфікація критеріїв відповідності та процедур контролю за дотриманням виконання вироблених європейських критеріїв.

Інтеграція країн ЦСЄ до Євросоюзу – це не тільки велике політичне досягнення, а й величезний економічний успіх, де держави-претенденти достатньою мірою продемонстрували свій прогрес та свої досягнення. Для закладання основ успішного економічного зростання, країни ЦСЄ мусили докорінно перебудувати застарілу інфраструктуру, розпочати широкомасштабний процес модернізації в промисловості й сільському господарстві, залучити іноземні інвестиції та знайти нові ринки збуту товарів [2, с. 126].

Основна причина такого успіху полягає в тому, що національні інституції держав-претендентів спиралися на стандарти ЄС і запроваджували позитивний досвід у реалізації своїх програм.

Розширення ЄС спрямовується, в першу чергу, на оформлення європейського простору, в основі якого лежать культурно-цивілізаційні цінності та параметри політичного й економічного розвитку.

Водночас слід вказати на особливість процесу європейської інтеграції на сучасному етапі міжнародних відносин, оскільки для нових країн-членів цей процес набув якісно нових рис: ці країни приєдналися до вже існуючих та вироблених правил на відміну від початкових інтеграційних процесів, де країни виробляли ці спільні правила та критерії. Тобто нові члени ЄС мали провести перед вступом ряд реформ, при тому – в більшості сфер суспільно-політичного життя (в адміністративно-територіальному вимірі, соціальній, фінансовій, судовій, економічній, освітній сферах). Для України процеси європейської інтеграції значно ускладнені як зовнішніми чинниками (тут перетинаються інтереси ЄС, Росії та США), так і внутрішніми (перебування у стадії трансформації адміністративно-територіальної системи, державного управління, економіки (перехід до рин-

кової економіки ще не завершився, а надання Україні такого статусу – це аванс з боку СОТ) тощо. Водночас, ці проблеми не є новими в міжнародних відносинах, з подібними гострими питаннями зіткнулися усі країни соціалістичного табору, в тому числі й ті, які сьогодні є членами Європейського союзу. В цих країнах процеси інтеграції до ЄС відбулися раніше, ніж в Україні, уряди та власне нації були готові до тих перетворень, які відбулися перед приєднанням до ЄС, натомість в Україні громадяни південних та східних областей мають проросійські устремління (в жодній з нових країн-членів ЄС такого не було, нації демонстрували одностайне рішення про вступ до Євросоюзу). Але це не перешкоджає вивченню досвіду країн нових членів ЄС і адаптувати цей досвід для України.

Розгляд досвіду інтеграції Польщі дає можливість зрозуміти ряд ключових моментів, які є важливими та актуальними і для України з огляду на її намагання отримати статус асоційованого члена ЄС. Для цього важливими є питання щодо вивчення Угоди про асоціацію ЄС і Польщі, визначити її основоположні моменти, проаналізувати основні інституції, які були утворені для забезпечення інтеграційного процесу, їх ефективність та трансформації, зовнішньополітичну стратегію Польщі та усі внутрішні реформи, які відбулися у Польщі перед вступом до ЄС.

Література.

1. Буряк П. Ю., Гупало О. Г. Європейська інтеграція та глобальні проблеми сучасності: Навч. посіб. Вид-во Хай-Тек Прес, 2007. – 333 с.
2. Грицуник І. І. Інтеграційні процеси країн ЦСЄ в контексті розширення ЄС // Дослідження світової політики: Зб. наук. праць / Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України. – 2005. – № 31. – С. 114–133.
3. Грицуник І. І. Вплив розширення ЄС на транскордонне співробітництво України з центральноєвропейськими країнами (на прикладі Польщі) // Держава і право: Зб. наук. праць / Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. – 2005. – № 29. – С. 676–683.
4. Добржанська О. Л. Моделі колективних ідентичностей в сучасному світі // П'ята міжнародна науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна. Сучасний стан науки: досягнення, проблеми та перспективи розвитку». Актуальні проблеми міжнародних відносин. Збірник наукових праць. Випуск 67. Частина II (У двох частинах). К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка ІМВ, 2008, – с. 14–15.
5. Рикёр П. Герменевтика. Этика. Политика. Московские лекции и интервью. – М., 1995.
6. Транскордонне співробітництво / За заг. ред. Б.Лессера та І.Розпутенка. – К.: Вид-во «К.І.С.», 2003
7. Фукуяма Ф. Конец истории. Электронный ресурс. Заголовок з екрану. Режим доступу: <http://www.politnauka.org/library/dem/fukuyama-endofhistory.php>.
8. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. – М.: Прогресс-Традиция, 2004.
9. Haas E. The Uniting Europe: Political, Social, and Economic Forces, 1950 – 1957. – Stanford CA: Stanford University Press, 1968. – 2nd Ed. – P. 62–74.; Haas E. Turbulent Fields and the Study of Regional Integration // International Organization. – 1976. – Vol. 30. – P. 169–199.